

Нурбой ЖАББОРОВ

ОГАХИЙНИНГ “ЗУБДАТУ-Т-ТАВОРИХ” АСАРИ ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР
АДАБИЁТИ ВА ТАРИХИГА ОИД МУҲИМ МАНБА

Мақалада Мухаммад Риза Огаҳиди «Зубдату-т-Тауарих» атты шығармасындағы тарихи деректерге талдау жасалып, әдеби ернектерге ғылыми сараптама жасалады. Огаҳидиң еңбегіндегі кейбір шайырлық шеберліктер мен жанрлық ерекшеліктер орта ғасырлық әдебиет теориясына қатысты еңбектер арқылы сараланады.

В статье делается анализ историческим фактам в произведении Мухаммада Риза Огахи «Зубдату-т-таварих», и ведется научная экспертиза литературным раскрасакам. Некоторое поэтическое мастерство и жанровые особенности выделяются с помощью произведений имеющих отношение к средневековой теории литературы.

Мухаммад Ризо Эрнийезбек уғли Огаҳий “Таъвизу-л-ошиқин” (“Ошиқлар тумори”) назмий девони билан мумтоз шеърятда ҳазрат Навоийнинг муносиб издоши эканини, уз таъбири билан айтганда, “фасоҳат ва балоғат бобида нодир ва суз рипгасиға маоний жавоҳирин назм этарга қодир” эканини исботлади. Унсурулмаъолий Кайковус, Саъдий Шерозий, Абдураҳмон Жомий, Низомий Ганжавий, Хусайн Воиз Кошпифий, Зайниддин Восифий сингари буюк мутафаккирларнинг форс-тожик тилида ижод этилган йигирмадан ортиқ нодир асарлари таржимаси орқали она тилимизнинг ифода имконияти нечоғлик бой эканини амалда намоён этди. Бу улуғ мутафаккир номи наинки мумтоз шоир ва маҳоратли мутаржим, шунинг баробарида, XIX аср Хоразм кечмишига доир нодир манбалар ҳисобланмиш мемуар-қиссалар – бадий-тарихий асарлар муаллифи сифатида ҳам маълум ва машҳурдир.

Огаҳий XIX асрда ҳукмфармолик қилган хоразмшоҳлар салтанати даври воқеаларига бағишланган беш мемуар қисса ёзди. Оллоҳқулихон ҳукмфармолиги даври (1825–1843) туғрисидаги “Риёзу-д-давла”, Раҳимқулихон салтанати воқеалари (1843–1846) тасвирланган “Зубдату-т-тавориҳ”, Мухаммадаминхон (1846–1854), Саййид Абдуллоҳхон (1854) ва Қутлуғмуродхон (1855) ҳукмронлик йилларидаги мураккаб ва зиддиятли ҳодисалар ҳақидаги “Жомеъу-л-воқеоти султоний”, Саййид Мухаммадхон замониға (1856–1865) доир “Гулшани давлат” ҳамда Мухаммад Раҳимхони соний – Феруз даври (1865–1910) васф этилган “Шоҳиду-л-икбол” каби асарлар шулар жумласидандир. Булар қаторига Шермухаммад Мунис ёза бошлаган “Фирдавсу-л-икбол”ни давом эттириб, бадий-тарихий насринг мукамал намунаси сифатида яқунлаганини ҳам қўпсак, Огаҳийнинг миллий шеърятимиз ва таржима санъати билан бир қаторда узбек мемуар-қиссачилиги ривожига қўпган ҳиссаси ҳам нечоғлик улкан экани аён булади.

Улуғ мутафаккирнинг адабий-тарихий асарларини тарихий манба сифатида тадқиқ этган рус олими академик В.В.Баргольд бундай ёзган эди: “Мунис ва Огаҳий томонидан яратилган **адабий-тарихий асарлар** (таъкид бизники – Н.Ж.) қанчалик камчиликка эга булмасинлар, тарихий воқеаларни

баён этиш ва уларда келтирилган фактик материалларнинг қўлиги жиҳатидан бизгача етиб келган Қўқон ва Бухоро хонликлари тарихи бўйича ёзилган ҳамма асарларни ўзидан анча орқада қолдиради” [1, 113].

Олимнинг айрим фикрларига алоҳида эътибор қаратиш зурурати сезилади. Биринчидан, у Огаҳийнинг тарихий мавзудаги асарларини соф тарихий асар сифатида талқин этишдан сақланган, уларнинг адабиётга дахлдорлигини эътироф этган. Олимнинг уларни **адабий-тарихий асарлар** дейиши бунинг тасдиғидир. Иккинчидан, бу турдаги асарларда *“тарихий воқеаларни баён этиш ва уларда келтирилган фактик материалларнинг қўлиги”* масаласига алоҳида урғу берилган. Бинобарин, бу асарларда тарихий воқеалар тасвирланганини ҳамда фактик материаллар кўп бўлса ҳам, уларни *баён этиш усули* адабий эканини алоҳида таъкидлаш керак.

Ўзбек ва умуман парқ бадиий-тарихий насри Огаҳийгача ҳам кўп асрлик тараққиёт йўлини босиб ўтгани аён. Носириддин Рабғузий, Мирхонд, Хондамир, Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур, Шермуҳаммад Мунис каби буюк адиблар насрий мероси бунинг далилидир. Бу улуг ижодкорлар қаламига мансуб “Қисаси Рабғузий”, “Равзату-с-сафо”, “Мақориму-л-ахлоқ”, “Ҳабибу-с-сияр”, “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”, “Тарихи мулуки Ажам”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Бобурнома”, “Фирдавсу-л-иқбол” сингари асарлар Огаҳийнинг бадиий-тарихий насри учун ўзига хос тажриба мактаби бўлганини таъкидлаш керак.

Ўзбек бадиий-тарихий насри тараққиёт босқичларини Огаҳийнинг “Шоҳиду-л-иқбол” асари мисолида ўрганган манбашунос Нафас Шодмонов жаҳон адабиётида тарихий наср муаллифлари бадиий адабиёт ривожига сезиларли ижобий рол ўйнагани, Европа адабиётшунослигида антик тарихнавислик замонавий наср учун катта салмоққа эга сюжетлар, бадиий ишланган образлар тақдим этиш билан бирга услубий мактаб ролини ўтагани ҳақида ёзиб, грек тарихнависи Плутарх, инглиз хронистлари Р.Холиншед, Г.Холл кабиларнинг мероси Шекспир, Руссо ва бошқа кўшлаб адиблар ижодига катта таъсир ўтказганини бунга мисол тариқасида келтиради. Хитой адиби Сим Цяннинг «Тарихий битиклар»и («Ши цзи»), «Умр дафтари» («Лечжуань») каби асарлар тарихнависликнинггина эмас, балки келажак адабий насрнинг тараққиёти тамойилларини белгилашга ҳам хизмат қилганини, Ат-Табарий ва ибн Халдун мероси араб ва ажам тарихнавислари учун намуна бўлганини таъкидлайди [2, 39-40].

Шу пайтга қадар асосан тарихий асарлар сифатида баҳоланиб келган Огаҳий бадиий-тарихий насрини махсус ўрганган академик Воҳид Абдуллаев бу асарларни «тарихий-бадиий проза» [3] намуналари деб атаса, устоз манбашунослар – Фулом Каримов ва Субутой Долимов уларнинг “бадиий-тарихий асар тарзида қимматли» [4, 16] эканига урғу берадилар. Профессор Нажмиддин Комилов эса Огаҳийнинг таржима асарлари таҳлили мисолида миллий адабиётимиз тарихида яратилган «қисса ҳикояларларга (повесть)» [5] эътибор қаратади. Бинобарин, Огаҳийнинг тарихий мавзудаги барча насрий

асарлари, жумладан, тадқиқотимиз манбаи бўлган “Зубдату-т-таворих” (“Тарихлар сараси”) ҳам биринчи навбатда бадиий, ундан кейингина тарихий асар ҳисобланади.

Муҳим тарихий маълумотлар берилган бўлишига қарамай, услуби, жанр хусусиятлари, ифода тарзи ва бошқа белгиларига кўра “Зубдату-т-таворих”ни ҳам, Огаҳий бадиий-тарихий насрининг бошқа намуналарини ҳам тарихий илмий асарлар сифатида баҳолаб бўлмайди. Бу асарларни адабий манба сифатида ўрганиш эса адабиётшунослик ҳамда унинг ажралмас таркибий қисми бўлган манбашунослик ва матншунослик учун муҳим илмий-назарий хулосалар бериши аниқ.

Асарнинг урганилиш тарихидан. Маълумки, Огаҳий бадиий-тарихий асарлари ҳақида америкалик олим Э.Оллворснинг “Узбек адабий сиёсати” [6] китобида таҳлилий фикрлар учрайди. Э.Оллворс тадқиқотидан кейин орадан кўп йиллар утиб, яна бир америкалик олим Юрий Брегел мумтоз шоир ва муаррих Шермуҳаммад Мунис ва Муҳаммад Ризо Огаҳий қаламига мансуб “Фирдавсу-л-икбол”нинг дастлаб илмий-танқидий матнини [7], кейин эса асарни инглиз тилига таржима қилиб, икки жилд ҳолида нашр эттирди.

Бундан ташқари, Огаҳий бадиий-тарихий насри юзасидан россиялик [8] мутахассислар, шунингдек, узбек олимларининг [9] тадқиқотлари эълон қилинган. Шу жумладан, 1997–2002 йиллар давомида ушбу сатрлар муаллифининг асар ҳақидаги кузатишлари мақолалар тарзида чоп этилган. Бироқ асар юзасидан махсус илмий тадқиқотлар яратиш – келажакнинг иши.

Маълумки, утган асрнинг 70-йиллари охирида устоз олимлар Фулом Каримов ва Субутой Долимов саъй-ҳаракатлари билан Огаҳий асарларининг олти жилдлиги нашр этилди. Бадиий-тарихий асарлари жамланган бешинчи жилдда “Зубдату-т-таворих”дан” сарлавҳаси остида асардан кичик бир парча эълон қилинди [10, 173-201]. Бироқ Абулғози Раҳимқули Муҳаммад Баҳодирхон салтанати даврига бағишланган бу мемуар-қиссанинг илмий изоҳлар билан таъминланган тулиқ матнини чоп этиш имкони булган эмас. Табиийки, ушбу кезлари асарнинг мукаммал нашрини амалга ошириш туғрисида орзу ҳам қилиб булмас эди. Чунки, бадиий-тарихий насрнинг бу юксак намунаси моҳиятан ушбу даврдаги ҳукмрон мафкура сиёсатига, унинг тутумига тамомила зид эди. Унда тарихий воқелик бетакрор бадиият билан тасвирланган, ҳукмдор аждодларимизнинг жоҳиллиги эмас, фазилатлари хусусида баҳс юритилган эди.

Таъкидлаш жоизки, узоқ муддат давомида «Зубдату-т-таворих» тадқиқотчилар назаридан четда қолиб келди. Утмиш адабий-тарихий меросни урганишга булган эҳтиёж ҳар қачонгидан ҳам кучайган бугунги кунда, замондошларимизни, айниқса, ёш авлодни мазкур асарнинг асл моҳиятидан хабардор қилиш, бунинг учун эса асарнинг илмий изоҳлар билан таъминланган мукаммал нашрини амалга ошириш ҳаётий заруратдир. Бинобарин, асардан эълон қилинган парча, таъкидланганидек, укувчига

унинг мазмун-моҳияти ҳақида тулақонли тасаввур бера олмайди. «Зубдату-т-таворих»нинг илмий изоҳлар, луғат ва курсаткичлар билан таъминланган асл қўлёзма манба асосидаги тулиқ табдили эҳтиёж самараси эканини таъкидлаш керак.

Бизгача “Зубдату-т-таворих”нинг беш қўлёзма нусхаси етиб келган бўлиб, улардан бири Россия Фанлар академияси Санкт-Петербург Шарқ қўлёзмалари институтида (собик Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида) Е 6 – V (590 об) апё рақами остида, яна бири Санкт-Петербургдаги Россия Миллий кутубхонасида (собик С. Щедрин номидаги Давлат халқ кутубхонасида) Т.н.с. – 22 апё рақами билан, учтаси Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида (821/111, 5364/111, Ҳамид Сулаймонов фонди, 275/11) сақланади.

Мазкур қўлёзмалар билан шуғулланган матншунос Фатхулла Фаниҳўжаев маълумотларига кўра, улардан Огаҳий ҳаёт пайтида кўчирилгани Санкт-Петербург Шарқ қўлёзмалари институтида Е 6 – V (590 об) рақами билан сақланаётган қўлёзмадир [11. 26-27]. Дарҳақиқат, қўлёзма қора (сарлавҳалари қизил) сиёҳда настаълиқ хати билан Ўрта Осиё қоғозига кўчирилган, матн жадвал ичига олинган. 52 varaқ (387^б- 439^а), ўлчами: 49 x28,5; 35,5x17,5; 25 [12].

Л.В.Дмитриева, А.М.Мутинов, С.Н.Муратовлар тузган “Описание тюркских рукописей Института народов Азии” каталогида “Зубдату-т-таворих”нинг Санкт-Петербург нусхаси ҳақида анча муфассал маълумот берилган. Жумладан, “Зубдату-т-таворих”нинг икки қисм (мақола)дан таркиб тошгани, биринчи булимда Раҳимқулихоннинг таваллудидан тахтга чиққунга қадар содир булган ҳодисалар, иккинчи булимда эса унинг ҳукмронлик даври воқеалари қаламга олингани қайд этилган. Матншунос Ф.Фаниҳўжаев тузган “Огаҳий асарлари тавсифи” каталогида мазкур қўлёзма тавсифида шу манбага таянилган булса-да, бу нусха кучирилган сана 1273/1856 йил, деб курсатилган. Аслида эса асар 1274/1857-58 санада Хивада китобат қилинган. “Зубдату-т-таворих”нинг бошланиши ҳақидаги маълумот ҳар иккала тавсифда бир хил келтирилган, бироқ охири “Описание тюркских рукописей...”да

یاعلیق باداش نیدی لوصو تادار مو بایماک نیدی لوصد نصادم

тарзида берилган булса, Ф.Фаниҳўжаев каталогида

تیا زارفرد نیدیجات لکنیمرک

تیا زاتم ادیچیا ی لها حضور

байти асарнинг охири сифатида зикр этилади ҳамда “Асарнинг кейинги нусхаларида ҳам бошланиши ва охири бир хил”, дея таъкидланадики, бу илмий ҳақиқатга мувофиқ келмайди. Бинобарин “Зубдату-т-таворих”нинг Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти фондида сақланаётган ва биз ушбу напср учун асос манба этиб танлаган нусхасининг охири ҳам “Описание тюркских рукописей...”да тавсифланган қўлёзма билан айнан бир хилдир.

Асарнинг Тошкентдаги нусхалари қисқача тавсифи қуйидагича:

821-рақамли қўлёзма. “Зубдату-т-таворих”нинг Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти хазинасида сақланаётган бу нусхаси юшқа новотранг шилдироқ Қўқон қоғозига қора (сарлавҳалари қизил) сиёҳда настаълиқ хатида кўчирилган. Китобат санаси – 1298/1881 (нима учундир Ф.Фанихўжаев тузган каталогда бу нусха кўчирилган сана 1289/1880 тарзида номувофиқ келтирилган). Котиб – Мулло Муҳаммад Ризо ибн Муҳаммад Карим девон. Матн тўлиқ. Қалин картон устидан нақшинкор қора чарм билан муқоваланган. 50 варақ (386^б – 435^а), ўлчами: 27x44⁸.

5364-рақамли қўлёзма. Асарнинг Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти хазинасида сақланаётган бу нусхаси 1322/1904 йили мазкур котиб – Мулло Муҳаммад Ризо ибн Муҳаммад Карим девон томонидан китобат қилинган⁹. Бу қўлёзма ҳам Қўқон қоғозига қора (сарлавҳалари қизил) сиёҳда чиройли настаълиқ хатида кўчирилган бўлиб, матн тўлиқ. Ўймакор нақшли картон билан муқоваланган. 55 варақ. (367^б – 421^а). Ўлчами: 29x43.

275-рақамли қўлёзма. “Зубдату-т-таворих”нинг Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти Ҳ.Сулаймонов фондида сақланаётган бу нусхаси 1328/1910 йили кўчирилган. Котиб – Мулла Худойберган Хивақий ибн Муҳаммадназар ҳожи. Матн қора сиёҳ билан настаълиқ хатида кўчирилган. 38 варақ (300^а-337^б). Ўлчами 27,5x48.

Асарнинг ушбу напри учун Санкт-Петербургда сақланаётган муаллиф ҳаётлигида кўчирилган қўлёзмадан фойдаланиш имкони бўлмагани сабабли, Тошкентдаги нусхаларнинг нисбатан мукаммали – Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти хазинасида 821-ашё рақами остида сақланаётган манба асос қилиб олинди. Қўлёзма қуйидаги насрий хотима билан ниҳояланган: «Дониш аҳлининг хотири хатирлариға маълум бўлсунким, бу нусхаи мухтасар таълифи ҳазрат зиллуллоҳий гуфроншаноҳийнинг вафоти маломатсамотидин ўтгуз беш кун сўнг, санаи ҳижрий минг икки юз олғмиш иккида йилон йили рабеъу-л-аввал ойининг тўрғида, душанба куни ихтитом тоқди. Саҳву хато ва нуқсонин айб қилмай, маъзур тутсунлар. Балки лутфу карам кўргузуб, ислоҳ берсунлар. Илоҳо, Тангри таоло ҳаммани мақосид ҳусулидин комёб қилғой. Омин. Таммату-л-китоб биъавни-л-малики-л-вахҳоб»

⁸ Д.Ю.Юсупова ва Р.П.Жалилова тузган “Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. История” (Ташкент, Изд-во “ФАН” Академии наук Республики Узбекистан, 1998, стр.199) каталогда қайд этилганидек, “Зубдату-т-таворих” ҳақида дастлаб Миён Бузрук Солиҳовнинг “Ўзбек тарихига оид турт муҳим китоб” (“Маориф ва уқитувчи” журналі, 1927 йил 9 – 10-сонлар) мақоласида маълумот берилган. Шунингдек, асар қўлёзмаси УзР ФА ШИ томонидан нашр этилган “Собрание восточных рукописей” каталогда (VII, 35, №5023) тавсифланган. Бундан ташқари, З.Аксаковнинг “Материалы по истории туркмен и Туркмени” (т. II, с.477-499) тадқиқотида ҳам асардаги маълумотлардан истифода этилган. Биз ҳам қўлёзмалар тавсифида ушбу асар манбалари устида узимиздан аввал тадқиқот олиб борган мутахассислар ишларидан фойдаландик.

⁹ Шарқшунос Қ.Мунировнинг ёзишича, 5364-рақамли қўлёзmani кучириш ишида бошқа бир котибнинг ҳам ёрдам қилганлиги кузга ташланади. Чунки 391^а - варақдан 398^б-варақчага бошқачароқ хат билан ёзилган.

(435^a)¹⁰. “Зубдату-т-таворих”нинг Раҳимқулихон вафотидан 35 кун ўтгач ёзиб тугаллангани ҳақидаги муаллиф қайди (“Саҳву хато ва нуқсонин айб қилмай, маъзур тутсулар. Балки лутфу карам кўргузуб, ислоҳ берсулар” сўзлари шундай хулоса қилишга асос беради) қимматли маълумот эканини таъкидлаш керак.

Асар муқаддимасида таъкидланишича, “Зубдату-т-таворих”нинг яратилиш тарихи қуйидагича бўлган: Муҳаммад Ризо Огаҳий Оллоҳқулихон ҳукмфармолиги даврига бағишланган “Риёзу-д-давла” мемуар-қиссасини яқунлагач, бу пайтда Хоразм ҳукмдори бўлган Раҳимқулихоннинг “мажлиси ишратшарвар ва суҳбати кимёсарига элтиб, туҳфа чекади”. Муаррих кейинги воқеалар туғрисида бундай ёзади: “...ул ҳазрат (Раҳимқулихон – Н.Ж.) ҳаддин афзун истеҳсон кургузуб, анвоъи лутфу эҳсон била ашбоҳ ва ажносим аросида куёш янглиғ сарафроз ва мумтозлиғ еткурди. Ва яна ҳаддан афзун илтифот кургузуб, гуҳарбор тилин мундоқ жавҳарфишонлиқга эвурдиким, жаҳони бевунёднинг айвони харобободида иқомат маснадин солмоқ, хусусан, салтанат амри хатирин зиммаи ҳимматга олмоқдин ғараз улдурурким, кишидин зикри жамил ёдгор қолса. Бу муддао иморат ва бақеъот бино қилмоқ била даст бермас ва авлод таносули ва таволудига ҳам шомил эрмас. Магар суз авроқида боқий қолгайким, анго ҳодисоти жаҳон туфонхезлиги ва тасрифоти замон фитнаангезлигидин осибе ва тафриқа етушмас.

*Назм: Киши неча иморат қилса бунёд
Ва ёки ҳаддин афзун қуйса авлод,*

*Тутуб булмас бирисидин бақо куз,
Қолур боқий жаҳон ичра магар суз.*

Бас, эмди санго лозим ва таҳаттумдурурким, бизнинг исми ҳумоюн ва алқоби маймун ва вақоеъи касиру-л-бадоеъимизга муптадил бир китоби балоғатинтисоб муруттаб қилайик. Тоқим, зикри жамил ва васфи жалалимиз замон авроқида боқий қолғай ва жаҳон аҳлин ҳайрат баҳрига солғай. Чун бу илтифоти касиру-л-баракот куёши аҳволи саодатмаолимга партавафкан булди. Кунглумга узга янглиғ қувват ва таъбимга ҳаддин афзун сафват ҳосил булуб, “Ал-маъмуру маъзур” фатвоси била мундоқ амри азимдин ибо ва имтиноъ кургуза олмадим. Лоҷарам, фармони лозиму-л-имтисол ижросига далир иштиғол кургуздим”.

Шарқда, жумладан, Туронзаминда ҳукмдорларнинг сузга илоҳий неъмат деб қарашлари одатий ҳол. Яхши ном қолдириш – улар ҳаётининг асосий дастури ҳисобланган. Хоразм хони Раҳимқулихоннинг “зикри жамил” ва “васфи жалил”ини “замон авроқида боқий қолдириш” ва “жаҳон аҳлин

¹⁰ “Зубдату-т-таворих”дан олинган иқтибослар УзР ФА ШИДаги мазкур 821-рақамли қулёзма асосида келтирилмоқда. Бундан кейин иқтибосларда қавс ичида фақат қулёзма варақларининг рақами келтирилади.

хайрат баҳрига солиш"дек хайрли нияти “Зубдату-т-таворих” асари яратилишининг асосий сабабидир. Маълум буладикки, Огаҳий бу мемуар-қиссани – “китоби балоғатинтисоб”ни Раҳимқулихон фармонига биноан ёзишга киришган.

“Зубдату-т-таворих” икки қисмдан иборат. Муаррих қайд этганидек, асарнинг биринчи қисмида Раҳимқулихоннинг туғилиши, илм урганиш ва ҳарбий маҳорат эгаллаш йулидаги саъй-ҳаракатлари, шунингдек, булғуси хоннинг Ҳазорасп ҳокими сифатида олиб борган фаолияти сажъли насрда (насри мусажжаъда) гузал бадий шаклда муфассал баён қилинади. Асарнинг иккинчи қисми Раҳимқулихоннинг салтанат тахтига утирган кунидан то вафотига қадар содир булган воқеалар тасвирига бағишланган.

Муаллиф Раҳимқулихоннинг таваллуд санаси туғрисида қуйидагича маълумот беради: "...ул ҳазратнинг валодати лозиму-ш-шарофати жадди бузургвори султони фирдавсмакон Муҳаммад Раҳим Баҳодирхоннинг айёми хужастафаржомида санаи ҳижрия минг икки юз йигирма туккузда, мувофиқи ит йили (милодий 1814 – Н.Ж.), афзали авқотда, камоли соатда вуқуъ тошиб, инояти субҳоний раҳбарлиги била адам масканидин вужуд гулшанига қадамовар булди ва қадами юмнидин жаҳон мамолики анвори саодатда навоъи масаррат била тулди".

Асар, таъкидланганидек, сажъли насрда ижод этилган. Унда Хива ҳукмдори Раҳимқулихон эзгу фазилатлар соҳиби сифатида улуғланади, унинг кушлаб илмларни эгаллагани, фуқаро ва раоёга шафқат ва марҳамат, карам ва саховат курсатишда тенгсиз экани васф этилади. Хива хонларининг маърифатли булганини, адабиёт ва санъат, илму ҳунар ривожига алоҳида эътибор берганини эътироф этган ҳолда, таъкидлаш керакки, бу сингари тавсифлар тарихий ҳақиқатга тулиқ мутаносиб булмаслиги ҳам мумкин. Бироқ бир нарса аниқки, бу тавсифлар замирида Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг одил шох ҳақидаги орзу-идеаллари оҳорли поэтик ташбиҳлар билан ифодаланган.

Асар муаллифининг фикрича, ҳукмдор уч фазилат эгаси булиши шарт: олий насаб, илму маърифат ва ҳарбий маҳорат. Муаррих хоннинг насаби ҳақида бундай ёзади:

*Келиб зоти сарироройи ижлол,
Шараф тошиб бошидин тожи иқбол.
Мусалламдур анго мулки маоний,
Буллуб давлат эшиги посбони...
Насабда уйла олийдур анго зот –
Ки, айлаб фаҳр андин оли қунғирот.
Анга чун умбой халқи тоқди нисбат,
Тошиб анвоъи қунғирот ичра рифъат.*

Илму маърифатда камол касб этиш – ҳукмдор учун шарт ва зарур булган амаллардан. Муаррихнинг куйидаги сузларида шунга ишора қилинган: "Чун ул ҳазрат туфулият айёми шабистонидин хуруж қилиб, шабоб ҳангоми гулистонига уруж этди, илму камол иргикоби ва фазлу афзол иктисобиға саъйи тамом била иштиғол кургузуб, оз муддатда улуми шаръия вақтида мушорун илайҳ ва масоили диния муҳофазатида муътамадун алайҳ булди... Хусусан, таворих ва қасоид ва маснавийот ва ғазалийот ва жамеъ шеър улумининг қавоидиға маҳорати тамом ҳосил қилиб, дақиқфаҳмлик ва назокатшунослиғ ва латифагуйлик фунунида ул миқдор авжи эътиборға чиқтиким, жаҳон фозиллари ва замон комиллари уз ажзиға қойил булуб, ул ҳазрат суҳбатида гуёлиғ тилин хомушлиғ тамоқиға тикдилар".

Ҳукмдорнинг ҳарбий маҳоратни эгаллаши ҳаётини зарурат экани асарда шоирона фасоҳат билан баён этилади. Жумладан, шоир бу борадаги орзусини Рустами дoston, шоҳ Баҳром сингари адабий образлар воситасида куйидагича ифодалайди:

*Кургузса масоф аро шижоат,
Рустамни сув этгуси хижолат.
Гар олса қилич, булуб ғазабнок –
Баҳромға зуҳра булгуси чок.*

Огаҳий Хива хони Раҳимқулихонни “шаҳаншоҳи фархундахислат, ҳумоюн эътиқоду пок ният” ҳукмдор сифатида мадҳ этади. Буни “Ҳамиша коми – мулк обод қилмак, адолатдин улусни шод қилмак” – хоннинг ҳаётини аъмоли экани билан изоҳлайди. Бунда ҳам Огаҳийнинг одил ҳукмдор ҳақидаги орзу-умидлари ифодаланган.

Асарда Раҳимқулихоннинг маълумларга ёрдам курсатгани ҳақида бир қанча тарихий фактлар келтирилган. Бу фактлар ҳам шунчаки қайд қилинган эмас, юксак фасоҳат билан тасвирланган. Биргина мисол: ҳижрий 1257 (милодий 1843) йилда Раҳимқулихон отаси Оллоҳқулихоннинг фармойиши билан Эрон юришига отланади. Ушбу сафар асносида Хуросоннинг Бодғис музофотиға қарашли Кушк ва Қоратепа мавзеларида яшовчи жамшидия деган тоифа аҳолиси Раҳимқулихонга Ҳирот ҳокими Шоҳ Комрондан шикоят қиладилар. Улар шоҳнинг зулми ҳаддан ошгани, жамшидия тоифасининг молларини талон-торож этиб, аёллари ва болаларини кул қилиб сотаётганини билдириб, хондан мадад тилайдилар. Раҳимқулихон Эрон сафарини қолдириб, жамшидия тоифасига мадад беришга қарор қилади ҳамда ун беш минг уйликдан зиёдароқ элатни Хуросондан Хоразм диёрига кучириб келади. Огаҳийнинг гувоҳлик беришича, жамшидия тоифаси "келтурулғондин сунг Қилич Ниёзбой наҳрининг бир шубҳаси канорида Куба тоғининг жануби остида ул тавойифға маскан ва мазорей таъйин қилинди. Ҳоло, улғу эл ва ободон юрт булуб ултурубдурлар".

Сир эмас, турли тарихий асарларда бир-бирига зид факт ва маълумотлар, ҳар хил ихтилофли фикрлар учрайди. Бинобарин, улуғ маърифатпарвар Маҳмудхужа Беҳбудийнинг: “Чунки ҳануз Туркистон тарихи ҳақида янги тадқиқот ила ёзилгон, тартибли ва истифодали мукамал бир асар вужудга келган йук” [13], деган фикри бугунги кунда ҳам, заррача булсин, аҳамиятини йуқотган эмас. Биргина мисол. ”Мулла Олим Маҳдум Ҳожининг "Тарихи Туркистон" асарида Раҳимқулихон ҳақида "... уч йил ҳукмронлик қилиб, 1261 санаи ҳижрий (милодий 1845)да вафот қилди. Отасининг асрида Бобожон тура демак ила номзад булуб, халқ орасида жавру зулм қилмак ила машҳур эди" деб маълумот берилади [14].

Таъкидлаш жоизки, "Тарихи Туркистон" муаллифи томонидан Раҳимқулихон ҳақида келтирилган факт ва далилларнинг деярли барчаси тарихий ҳақиқатга зид. Ваҳоланки, Огаҳий Раҳимқулихоннинг вафот йилини "тарихи ҳижрий минг икки юз олтмиш иккида, йилон йили, муҳарраму-л-ҳаром ойининг ун бирида, жума куни" деб аниқ курсатади. Зеро, у ушбу воқеаларнинг жонли гувоҳи булган. Шунинг учун Огаҳий келтирган факт бу борадаги ҳар қандай бошқа мулоҳазани рад этишга асос була олади. Бундан ташқари, «Зубдату-т-таворих»да баён қилинишича, Раҳимқулихон эмас, балки унинг укаси Муҳаммадаминхон Бобожон тура номи билан машҳур булган.

Тарихга ибрат ва тафаккур назари билан қаралса, тож-тахт учун курашлар натижасида неча-неча обод манзилларнинг хароб булганию эл-улус аҳволи оғирлашганини, тараққиёт уз урнини таназулга бушатиб берганини кузатиш мумкин. Лекин муътабар манбаларда зикр этилишича, Туркистон тарихида ҳиммати шоҳликдан-да баланд ҳукмдорлар куп булган. «Зубдату-т-таворих»даги факт ва далиллар Раҳимқулихоннинг ҳам худди шундай ҳукмдорлар сирасига киришидан далолат беради.

Асар муаллифининг қайд этилишича, Оллоҳқулихон вафот этганида унинг кичик уғли Муҳаммадаминхон Хивада булган. Отаси вафот этгач, Муҳаммадаминхон уша пайтда Ҳазорасп ҳокими булган акаси Раҳимқулихонга "отаси вафотининг ахбори ва тез келмагининг асрори учун қосиди сарсармисол"(шамолдай тезкор чопар)ни жунатади. Раҳимқулихон уша куниёқ тезлик билан Хивага етиб келади. Таъзия маросими адо этилгач, барча амирлар, уламолар, шарият пешволари "ҳазрат зиллуллоҳий" – Раҳимқулихон ҳузурига йиғилдилар. Ундан хоразмшоҳлик тахтини қабул этишини сурайдилар. Шунда Раҳимқулихон шоҳликка рағбати йуқлиги, бу дунёнинг узи бевафо экани, шоҳликнинг "нуши бир булса, ниши минг, роҳати бир булса, ташвиши минг" экани туғрисида сузлайди. Огаҳий буни маснавийда қуйидагича таъсирчан ифодалаган:

*Неча иш ҳақу неча ноҳақ булур,
Бари ҳазрати Ҳақға мулҳақ булур.
Барисини шаҳдин қилилғай савол,*

*Ҳамулдан не булғай экан, шаҳга ҳол.
Агар подшоҳга будур можаро –
Гадо подшоҳдурки, оти гадо.
Мунингдек ул навъ ишни аҳли уқул
Не янглиғ малул улмай этгай қабул.*

Раҳимқулихондан бу сузни эшитган мажлис аҳли "Эй малоийксифат подшоҳ, сенинг шоҳликка рағбатинг йуқлигини биламиз. Сенинг ҳимматинг шоҳликдан ҳам олий экани бизга маълум", дея адолат билан ҳукм юритган салтанат соҳибини Оллоҳ таоло уз лутфи билан икки оламда шоҳ қилиши, "зуҳд аҳли тоат билан рутба топса, шоҳ адолат воситасида ундан ҳам утиши" ҳақида сузлайдилар. Улар уз фикрларига бир соатлик адолат бир умрлик нафл ибодатдан афзал экани туғрисидаги ҳадиси шарифни далил сифатида келтириб, Раҳимқулихонни шоҳлик тахтини қабул қилишга ва адолатли сиёсат юритиб, Тангри таолонинг розилигини топишга даъват этадилар.

Огаҳийнинг қайд қилишича, "Чун аркони давлат ва умарои зийшавкатнинг илҳоҳ ва муболағаси ҳадду ғоятдин утди, ложарам, ҳазрат зиллуллоҳий камоли карамдин ул жамоанинг ройин синдурмай ва сийнаи илтимослариға дасти рад урмай, салтанат амри хатирин қабул этиб, ҳамул кечаким, чаҳоршанба куни эрди, намози шом ҳангоми инқизо тошгандин сунгким, асъади соат ва ашрафи авқот эрди, салтанат аврангига қадами муборакин еткуруб, хилофат тожин гушаи кулоҳига урди ва хоразмшоҳлик нигинин ангушти иқтидориға солиб, жаҳонбонлиғ зимомин қабзаи ихтиёриға олди".

Раҳимқулихон туғрисидаги бу таърифу тавсифлар бугунги китобхонга муболағали туюлиши табиий. Лекин, Огаҳий таърифича, "таъбиға борча биликни кашф қилган, кунглида Ҳақ таоло ишқи жуш урган", бу дунёнинг фонийлигини, имтиҳон дунёси эканини юракдан ҳис этган маърифатли ҳукмдорнинг худди шундай йул тутиши минбаъд таажжубланарли эмас. Зеро, Баёнийнинг "Шажараи Хоразмшоҳий" асаридан олинган қуйидаги иқтибос ҳам буни қувватлайди: "Чун Оллоҳқулихон равоҳу-л-олами бақо булдилар, ул ҳазрат (Раҳимқулихон – Н.Ж.) Ҳазорасда эрдилар. Муҳаммадамин иноқ камоли мардоналикдин оқосига нома бирла хабар йибордиларким, тез келсунлар, отамиз вафот топдилар. Узи таъзия умурининг тажҳиз ва саранжомиға иштиғол кургузди. Раҳимқули тура бу хабарни эшитиб, дарҳол отланиб, йулға кириб, сепанба куни пешин вақтида Хивақға келдилар. Муҳаммадамин иноқ тура тамоми шаҳзода ва бекзодалар ва аркони давлатлар ва тамоми уламоларнинг ижтимоъи ва иттифоқлари била Раҳимқули турани ул мажлисга чақириб, хонлик тахтига миндурдилар. Ҳамма муборақбодлик алолосин фалак авжиға еткурдилар" [15].

Тарихни урганмоқдан мурод – сабоқ. Ҳазрат Навоий таъбири билан айтганда, "Не ишдин мамлакат обод, қаю ишдин улус барбод булган"ини

тафаккур кузгусида куриб, ибрат олингандагина бу мурод ҳосил булади. Бадиий-тарихий асар сифатида “Зубдату-т-таворих”нинг аҳамияти бу жиҳатдан ҳам катта. Асарда Хива ва Бухоро хошликлари уртасидаги узаро низолар, қонли урушлар, уларнинг оқибатлари ҳақидаги ҳаққоний маълумотлар таъсирчан ифодаланган. Ақсар фикрлар Қуръони карим оятлари ва пайғамбар алайҳиссалом ҳадислари билан далилланган. Иймонсизлик, фосиқлик, эътиқодсизликнинг оқибати хорлик экани тарихий воқеликнинг бадиий талқини орқали ақс эттирилган.

Асарда кўшлаб назм намуналари ҳам келтирилган. “Зубдату-т-таворих” даги шеърий жанрларни қуйидагича тасниф этиш мумкин: қасидалар (6 та), маснавийлар (70 та), ғазаллар (4 та), рубоийлар (7 та), қитъалар (10 та), таърихлар (4 та), фардлар (6 та). Бундан ташқари, «назм» сарлавҳасида 16 та шеър берилган. Фардлар эса “Байт” сарлавҳаси билан китобат этилган. “Зубдату-т-таворих”даги шеърлар жами 1176 байт (2352 мисра)ни ташкил этади.

Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий «Фунуну-л-балоға» асарида ёзишча, шеър ўн қисмга бўлинади. «Билгилким, — деб ёзади олим, — мажмуи шуаро истилоҳинда шеърнинг ақсоми, улким мўътабардур, ўн навъ келибтур: қасида, ғазал, қитъа, рубоий, маснавий, таржиъ, мусаммат, мустазод, мутаввал, фард» [16.32]. Олим таъкидлаган шеър ақсомининг ўнтасидан олпитаси мавжудлигининг ўзиёқ «Зубдату-т-таворих»нинг адабий манба сифатидаги аҳамияти нечоғлик катта эканини, филологик тадқиқотлар учун бой материал беришини тасдиқлайди.

Огаҳийнинг адабий-эстетик қарашларини ўрганиш унинг шеърятга ўзига хос талаблар билан ёндашганини кўрсатади. Бу талаблар “Зубдату-т-таворих”га кирган назм намуналарига ҳам тўлиқ тааллуқлидир. Жумладан, ижодкор “Таъвизу-л-опиқин” дебوحасида шеърнинг неъматини узамо эканини, Тангри таоло уни ҳар кимга ҳам ато қилмаганини, уни айтмоқ ҳунари ҳар кимнинг ҳам қўлидин келмаслигини таъкидлаб, “шеър шоирнинг иззат ва давлат неъматин ҳосил қилмоғига сабаб, балки, икки дунё манзилати саодатиға восил бўлмоғига боис” эканига урғу беради. Улуғ мутафаккир фикрича, Одам фарзандларига ато этилган неъматлар икки турли: биринчиси – ақлу фаросат, нутқ ва таълим-тарбия бўлиб, оммага берилган, иккинчиси эса хос неъмат бўлиб, “алар орасида баъзиларига”гина насиб қилган. “Тиллари фасоҳат ва балоғат бобида нодир ва сўз риштасига маоний жавоҳирин назм этарга қодир” шоирлар бу улуғ неъмат шукронасини адо этмоқлари учун “ҳумоюн таъблари махзанидин гуногун мазмунлар жавоҳирин назм риштасига термоқлари ва фазлу фатонат чоруси дўконларини беа”моқлари лозим. Бу сўзлари орқали ҳазрат Огаҳий шоирнинг вазифаси, ижодкор масъулияти нималардан иборат эканини таъкидлайди [17]. “Зубдату-т-таворих”даги шеърлар, қайси жанрда ижод этилган бўлмасин, ана шу адабий-эстетик талабларга ҳар жиҳатдан мувофиқ келади.

Асарда қасида жанрига оид 6 та шеър берилган бўлиб, уларнинг ҳажми 227 байт (454 мисра)ни ташкил этади. “Қасиданинг ақалли йигирма етти бўлур ё андин ўксукрак ва аксари муайян эрмас, – деб ёзади Шайх Аҳмад Тарозий. – Ҳар неча қофия даст берса айтурлар ва ҳар не мақсуд бўлса баёнга келтурлар” [16, 32].

Шайх Тарозий қасида жанрига хос тўрт хусусиятни алоҳида таъкидлаб кўрсатади. Биринчиси – хусни матлаъ, яъни қасиданинг бошланиши маъно жиҳатидан мутлақо қусурсиз латиф сўзлардан ташкил тошган бўлиши керак. Иккинчиси – мамдуҳ (мақталгувчи)нинг адлу инсофи таърифланиши зарур. Учинчи – мамдуҳнинг шижоати, тўртинчи – саховати мақталиши лозим. “Ва бу тўрт хислатдин орғуқ ҳар нечаким сифат қилур, ихтиёр шоирғадур” [16, 33].

“Зубдату-т-таворих”даги барча қасидалар ушбу жанрнинг туркий шеърият назарийчилиги зикр этган талабларига тўлиқ жавоб беради. Масалан, асардаги биринчи қасиданинг ибтидоси «Фунуну-л-балоға»да айтилганидек, хусни матлаъ санъатининг бетакрор намунаси саналади:

*Шаҳежим, остони ила топмиш авжи истеъло—
Ки, гардун ястониб туфроқиға бирҳовуш адно (387^а).*

«Хусни матлаъ»ни «хусни ибтидо» деб атаган Атоуллоҳ Хусайнийнинг ёзишича: «Ул андоғдуким, калом бошинда нозиклигу равонлиқта ва аларнинг зидди бўлмиш қаттиқлигу матонатта бир-бирига яқин бўлган хушу латиф лафзлардин покиза, ёқимлиғ, мустаҳкам ибора тузарларким, маъно адосинда мутлақан қусур бўлмағай ва тузук зехн андин мақсудға бот ўта олғай, лафзу маъно орасинда муносабат риоя қилғайлар, яхши маънони енгил алфоз биле ё аксинча адо қилмағайлар, дағи байтнинг икки мисраи ё насрнинг икки бўлағи орасинда муносабат риоя қилғайларким, латофату балоғатта бир-бирига яқин бўлғай, бири аълою иккинчиси адно бўлмағай, маънонинг соғлом бўлмағиға саъй қилғайларким, келишмаган, қарама-қарши, ярамас, урфқа хилоф ва ҳоказо нималардин соғлам бўлғай...» [18, 250-251].

Мазкур қасида матлаъи ушбу назарий қоидаларга ҳар жиҳатдан мувофиқ келади.

Шайх Аҳмад Тарозий таъкидлаган иккинчи хусусият – мамдуҳнинг адлу инсофи васф этилган мисралар ҳам Огаҳий қасидасида мавжуд. Жумладан, шоир бундай ёзади:

*Инод аҳлиға қаҳр, афтодаларға лутф кўргузса,
Фалак бўлғай замингиру замин бўлғай фалакфарсо.
Баҳори адли андоқ файз еткурди жаҳон ичра—
Ки, бўлди арсаи олам улусға жаннату-л-маъво.
Тутуб овозай адлики етти афлок айвонин,
Малак таслимгўло ҳам дуоғўйдурҳазрати Исо (387^{аб}).*

Учинчиси – мазкур қасидада мамдуҳнинг шижоати ҳам теран маъно ва бетақрор бадиият билан таърифланган:

*Анинг зоти ҳумоюннини килки котиби қудрат
Ўзиб соҳибқиронлиғ дафтари унвонида туғро.
Зиҳи соҳибқиронеким, қирон хасм аҳлиға солиб,
Сипоҳи қаҳри етқурди залолат мулжиг аямо (387^б).*

Тўртинчи – қасидада хоннинг саховати ҳам фасоҳат ва балоғат билан васф этилади. Қасиданинг қуйидаги мисралари ҳам бу фикрни тасдиқлайди:

*Халойиқ нақди ҳусонилин олди комин андоқким
Гадои бенаво аҳли ғаноға қилди истиғно.
Атову бахшишининг хонидин маҳзуз ўлуб доим,
Дуои давлатиға очди тил ҳам ширӯ ҳам барно (387^б).*

Хоннинг мазкур тўрт фазилатини тавсифлаш баробарида, Огаҳий мамдуҳнинг илму фазилат бобида камолга эришганини, «ҳар фан ичра даврон аро мумтозу мустасно» даражасига эришганини қуйидагича таърифлайди:

*Камоли борча илму фазл аро ул ерга етмишдур–
Ки, ҳар фан ичрадур даврон аро мумтозу мустасно (387^б).*

Раҳимқулихоннинг Хива тахтига келиши тасодифий эмаслиги, унинг аждодлари «хоразмшохлик нигинин ангушти иқтидорларида тутуб келган»и ҳам қасидада алоҳида зикр этилган: “На танҳо даҳр фавқида ҳасаб бирла насабда ҳам, Саросар хону хоқондур анга аждод ила обо” (387^б).

Қасида арузнинг ҳазажи мусаммани солим вазнида ёзилган, руквлари қуйидагича:

*Жаноби туф / роқиға қўй / ди бошин, бу / шарафдиндур
Мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун
V – – – V – – – V – – – V – – –
Буқим анжум / шаҳи чарх уз / ра тошмиш по / яи аъло
Мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун
V – – – V – – – V – – – V – – –*

“Зубдату-т-таворих”да таърих жанрига оид тўртта шеър берилган бўлиб, анъанага кўра барчаси форс-тожик тилида. Таърихга доир назарий адабиётларда таъкидланганидек, бу жанр намуналари икки усулда ёзилади: сариҳ ва таъмия. “Сариҳ” – очиқ, равшан мазмунини билдириб, бу усулда битилган таърихларда кўзда тутилган сана очиқ ифода қилинади. “Таъмия” истилоҳи эса арабча “аъмо” сўзидан олинган бўлиб, “беркитилган, яширилган”

демақдир. Асарда турли муносабат билан келтирилган ҳар тўргала таърих таъмия усулида ижод этилган.

Таърихлардан дастлабкиси Хива ҳукмдори Оллоҳқулихон фармонига кўра шаҳзода Раҳимкулихоннинг ҳарбий юришга отланиши муносабати билан ёзилган. Ушбу жанрнинг бетақрор намунаси бўлган бу таърих Огаҳийнинг шеърятдаги мартабаси нечоғлик баланд бўлганига яна бир далилдир. Таърихнинг кўзда тутилган сана беркитилган сўнгги мисралари куйидагича:

*Соли таърихи ин азимагро,
3- Огаҳий жуст он хўжасташиям.
Вей чу бигашта аз сари иҳмол,
“Азми нусрат нишон” намуд рақам (394^a)*

Муаллиф сўзлар замирига яширган санани аниқлаш учун таърих моддасини топиш талаб этилади. Таърих моддаси نشان نصرت عزم (“Азми нусрат нишон”) жумласига беркитилган. Абжад ҳисобига кўра жумласидаги ع “айн” – 70, ز “зе” – 7, م “мим” – 40, ن “нун” – 50, ص “сод” – 90, ر “ро” – 200, ت “те” – 400, ن “нун” – 50, ش “шин” – 300, ا “алиф” – 1, ن “нун” – 50 га тенг. Маълум бўладики, نشان نصرت عزم жумласидаги ҳарфларнинг абжад ҳисобидаги йиғиндиси – 1258. Таърих ниҳоясидаги «Чун бу таърих ададда бир зиёда эрди. Таъмия илми билан исқот қилилди» сўзлари асосида ва «Иҳмол»нинг «сари», яъни бошланиши «алиф» абжад ҳисоби бўйича «1» га тенг экани ҳисобга олинса, 1258 дан 1 ни айирамиз, ҳосил бўлган 1257 ҳижрий йил ҳисоби бўйича ушбу таърихда кўзда тутилган санани англатади. Синхрон жадвалга кўра, ҳижрий 1257 сана милодий 1841 йилга тўғри келади.

“Зубдату-т-таворих”да келтирилган иккинчи таърих Хива хони Оллоҳқулихоннинг вафоти ҳамда унинг ўрнига шаҳзода Раҳимкулихоннинг хон кўтарилиши воқеъасига бағишланган. Ушбу таърихда муаллиф сўзлар замирига беркитган сана – таърих моддаси шеърнинг мақтабида ифодаланган:

*Гуфтам зи сари адаб гузашта,
Маҳ рафтау, офтоб омад (400^a).*

Таърих моддаси آمد و آفتاب رفتہ مه “Маҳ рафтау, офтоб омад” сўзлари замирига яширинган. Энди бу ҳарфларнинг абжад ҳисобига кўра қайси рақамларга тўғри келишини аниқлаймиз: م “мим” – 40, ح “ҳо” – 5, ر “ро” – 200, ف “фа” – 80, ت “те” – 400, ح “ҳо” – 5, ا “алиф” – 1, ف “фа” – 80, ت “те” – 400, ا “алиф” – 1, ب “бе” – 2, ا “алиф” – 1, م “мим” – 40, د “дол” – 4. Маълум бўладики, бу жумладаги ҳарфларнинг абжад ҳисобига кўра йиғиндиси – 1259. Асарда муаллиф таърих матнидан сўнг келтирган «Чун бу таърих адади бир зиёда эрди, таъмия илми билан исқот қилилди, андоқким, «Зи сари адаб гузашта» иборатидин маълум бўлур» изоҳига кўра, ҳамда «адаб»нинг «сари» – бош ҳарфи “алиф” 1 га тенг экани ҳисобга олинса, ипорага биноан 1259 дан 1 ни айириш керак бўлади. Натижада

Оллоҳқулихоннинг вафоти ва Раҳимқулихон хоразмшохлик тахтига ўтирган сана келиб чиқади. Бу ҳижрий 1258, милодий 1842/1843 йиллардир. Илми бадеъ устози Атоуллоҳ Ҳусайний «Таърихнинг хусни лафзнинг мувофиқлиги била бўлур», дегани эътиборга олинса, айнан дунёдан кетиш маъносидаги «рафта» сўзининг қўлланиши Огаҳий таърихнинг жанр талабига ҳар жиҳатдан мувофиқ эканини кўрсатади.

“Зубдату-т-таворих”, таъкидланганидек, юксак бадий маҳорат билан ёзилган. Асардаги воқеа-ҳодисалар тасвири хоҳ насрда, хоҳ назмда бўлсин, муаллифнинг нуқтадонлиги, юксак фасоҳат соҳиби экани яққол сезилади. Асарда сифатлаш, истиора, тапбиҳ, муболаға, перифраза, такрор сингари бадий тасвир воситаларидан маҳорат билан фойдаланилгани, сажънинг деярли барча машҳур турларидан (сажъи мутарраф, сажъи мутавазин, сажъи мутавазий) истифода этилгани ҳам бунинг исботидир.

Огаҳийнинг насрда сажъ қўллаш маҳорати куйидаги биргина мисол таҳлилида ҳам яққол кўринади: *"Зиёфат лавозимининг интиҳоси ва аклу шурб маросимининг инқизосидин сўнг ҳазрати хони мағфур ва ҳазрати зиллуллоҳий савлати тамом ва умаройи соҳибэҳтиром била отланиб, отчопар тамошосиға чиқдилар ва қир устида девнажод ва сарсарниҳод отларни ёриштуруб, рустамқувват ва филҳайбат паҳлавонларни кураш тутдуруб, оти утган сайисларни ва ҳарифин йиқитгон паҳлавонларни байроқ ва жалду учун хазинаи эҳсондин нуқуди фаровон инъом қилиб, дунёдин мустағний этдилар"*. Ушбу иқтибосда етти сажъланувчи қисм мажуд: лавозим – маросим, интиҳо – инқизо, тамом – соҳибэҳтиром, девнажод – сарсарниҳод, рустамқувват – филҳайбат, эҳсон – фаровон, чиқдилар – этдилар. Уларнинг биринчи ва иккинчи сажъланувчилари мутавазий (ҳам вазн, ҳам қофияда мослашувчи); учинчи, тўртинчи бешинчи ва олтинчиси мутарраф (вазнда мослашмаган), еттинчиси эса мутавазиндир (вазнда мос, қофияда мослашмаган).

Маълумки, сажъ ҳосил қилувчи сўзлар «фосила» деб аталади. Ҳар бир фосила ўздан олдинги сўзлар бирикмаси билан сажънинг бир бўлагини ташкил қилади ва «қарина» деб юритилади» (шеърийатдаги, аруздаги *фосиланин*г бунга алоқаси йўқ). Огаҳий насрида сажънинг юқорида баён этилган барча шаклий сифатларини кўриш билан бирга, сажъланувчиларнинг ўзига хос жойлашув ўрнини ҳам кузатиш мумкин. Юқоридаги жумлада *лавозими* фосиласидан олдинги қарина бир сўздан иборат бўлса, унга сажъланувчи *маросими* фосиласидан олдин тўрт сўз қўлланган. Баъзи сажъдошлар орасида эса қарина мажуд эмас.

Умуман, Огаҳий насрида қўлланган сажъ кўп жиҳати билан мумтоз шеърийатга хос тарсеъ санъатини эслатади.

“Зубдату-т-таворих”да табиат тасвири билан жамиятдаги воқелик узаро уйғун ва мутаносиб тасвирланади. Жумладан, Огаҳий биргина қуёш чиқиш ҳолатини асарнинг турли уришларида турлича, бир-биридан фарқли, ҳар бир қуллаганда баён этилаётган ҳодисага мувофиқ тарзда ифода этади.

Масалан, бир жойда қуёш чиқиш ҳолатини "...офтоби жаҳонтобнинг шаҳсувори тезрафтори машриқ марҳаласидан чиқиб, фалак майдонининг қатъига жавлон кургузди" тарзида тасвирласа, бошқа бир уринда "қуёш ҳокони машриқ шабистонидин чиқиб, фалак майдониға нур якронин сурди" шаклида, яна бир ҳолатда эса, "хуршиди жаҳонтоб жамшиди машриқ ишратхонасидин чиқиб, фалак сайдгоҳи сори равона булди" дея, ҳар бир уринда "қуёш" сузига ҳикоя қилинмоқчи булган воқеага мос, тамоман янгича, оҳорли маъно юклайди. Бинобарин, биринчи тасвирда Раҳимқулихоннинг ҳарбий юришга отлангани туғрисида сузланиб, қуёшнинг чиқиш ҳолати ҳам *"фалак майдонининг қатъига жавлон кургузди"* тарзида шунга уйғунлик касб этади. Иккинчи тасвир *"қуёш ҳокони машриқ шабистонидин чиқиб, фалак майдониға нур якронин сурди"* шаклида хон лашкарининг фасод аҳли устига юриш қилиши ҳолатига мутаносиб булса, учинчи тасвир хоннинг уз аъёнлари билан овга жунаётган ҳолатига мос (*"хуршиди жаҳонтоб жамшиди машриқ ишратхонасидин чиқиб, фалак сайдгоҳи сори равона булди"*).

Шу биргина мисолнинг узиёқ курсатиб турибдики, асарда табиат тасвири билан воқеалар моҳияти ажиб бир уйғунлик касб этган ва бу мутаносиблик ифоданинг жозибадорлигини, таъсирчанлигини оширган.

Асарнинг яна муҳим бир жиҳати шундаки, ундан Огаҳийнинг айрим шеърлари ёзилиши тарихи ҳам баён этилган. Жумладан,

*Илоҳо, то жаҳону анда то аҳли жаҳон ўлғай,
Жаҳон фармондеҳи шаҳзодаи олиймакон ўлғай*(394^б).

матлабли ғазалнинг ёзилиш тарихи шаҳзода Раҳимқулихоннинг ҳарбий юриши билан боғлиқ. Бу ҳақда муаллиф бундай ёзади: *«Ва ҳамул кун фақир дуо тариқаси била бир ғазал ва ҳамул сафар учун бир таърих назм силкиға чекиб, ҳазрати зиллуллоҳийнинг суҳбати кимёхосиятиға дахил бўлуб, арзға еткурдим ва иноёти подшоҳонаға махсус ва инъомоти бекаронадин маҳзуз бўлдум. Ва ул ғазал будурурким, мастур бўлур»* (394^б).

“Зубдату-т-таворих” Хива хонларининг илм-маърифат аҳлига бўлган муносабатларини ўрганиш юзасидан ҳам қимматли манба. Масалан, асарда яна бошқа бир ғазалнинг яратилиш тарихи билан боғлиқ эътиборга молик мулоҳазалар баён этилган. Огаҳийнинг ёзишича, Раҳимқулихон *“...аксар авқот уламо ва фузало ва шуаро ва зурафо била ҳамсуҳбат бўлуб, ул жамоани бағоят азиз ва аржуманд тутар эрди ва хони ҳусонидин маҳзуз ва баҳрамаңд этар эрди. Ва агар шуарои замондин ҳар ким бир қасида ва ё бир ғазал ва ё бир рубоий ўз қудратиға лойиқ назм силкиға чекиб, анинг назари анвори пешгоҳиға еткурса эрди, илтифот юзидин таҳсин ва офарин била башпошати тамом ва масаррати молакалом маросимин зуҳурға еткурур эрди. Ва анинг силасиға ҳазонаи ҳусонидин нуқуди фаровон инъом қилиб, ҳар неким коми эрса, берур эрди”* (389^б).

Табийки, сўз аҳлига бўлган бундай эҳтиром XIX аср Хоразм адабий муҳитининг юксалишида алоҳида ўрин тутди. Қолаверса, Огаҳий асарлари ёзилишида ҳам ушбу муҳитнинг ўзига хос таъсири бор. Бу ҳақда «Зубдату-т-таворих»да яна қуйидагиларни ўқиш мумкин: *“Ул жамоадин фақирким, аксар авкот ул ҳазратнинг мажлиси шарифи мулозаматиға етиб, таъбим натойижидин ҳар турлук қасида ва ғазал ва рубоий... жилвагар бўлса эрди, рақам зевари била ораста қилиб, назари саодатасар мутолаасиға еткурур эрдимким, ўзгалардин ортуқроқ илтифот ва инъомот била сарафроз бўлуб, фузало ва шуаро орасида мумтозлиғ топар эрдим. Хусусан, ул авони саодатнишонда ул ҳазрат мидҳатида бир ғазал ва бир рубоийнинг ранго-ранг гуллариин хаёл сарпанжаси била маоний гулшанидин териб, мажлиси хумоюни беҳиштнамунига тухфа чекиб, авотифи махсусадин баҳраманц бўлуб, тахта-тахта чой, шабра-шабра қандолат инъоми била ширинкомлиғ топар эрдим. Ул ғазал будурурким, бу мавридда таҳрир топар”*(390^а).

Шу тарика

*Ул сарвари замонки, буюқдур мақом анго,
Гардун қади хам ўлди қилиб ҳитром анго –*

матлаъли ғазалнинг яратилиш тарихи ҳақида муфассал маълумот берилган.

“Зубдату-т-таворих” наинки адабий манба, асардан география, топонимия ҳақида ҳам қимматли маълумотларни олиш мумкин. Масалан, Кесик деб номланган жой ҳақида муаррих бундай ёзади: *«Кесик бир шўъбаедурур, дарёи Жайҳун шўъботидинким, Кўҳна Катнинг шарқий жонбидан дарёдин айрилиб, ғарбига ўтгандин сўнг яна дарёға қуяр ва андин кўб мазраъалар сув ичадурур»* (407^б).

Ҳазрат Вайс ал-Қараний ва Шайх Жалил ота каби авлиёulloҳларнинг қадамгоҳлари бўлган Бодой бепаси ҳақида Огаҳий қуйидаги маълумотларни беради: *«Бодой бир бешаедурурки, бағоят қалин ва зиёда васеьдурур. Ҳазрати қутбу-л-ақтоб, афзалу-л-асҳоб, зубдату-л-комилин, умдату-л-восилин Вайс ал-Қараний розийаллоҳу анҳу ва ҳазрати ҳақиқатпаноҳ, ҳидоятдастгоҳ Шайх Жалил ота қаддаса сирраҳунинг қадамгоҳлари дағи тоғ била дарё ўртасида воқеьдурур ва кун чиқари Уйғур ери ва Андарой Чўнкўлиға ёвуқдурур ва кун ботари ҳадди Қисноқдурур»* (408^а).

Адибнинг сўзларидан маълум бўладики, асарда энди бошқа бир манзил – Қисноқ ҳақида сўз юритилади. *«Қисноқ андоқ ердурурким, ҳазрат Шайх Жалил тоғи била дарё ёндашиб, оралиғида бир тор сўқмоқ қолибдурур ва сув тугён қилғон вақтларда андин машаққати тамом ва суъубати молакалом била мурур қилурлар. Бу жиҳатдин ул мавзени Қисноқ дерлар... Анда шикори анвоъий ва сибоъи аснофий кўб бўлур»* (408^а).

Маълум бўляптики, Огаҳий бу жойнинг топонимияси – нима учун Қисноқ деб аталиши ҳақида ҳам ўз тушунчасини келтирган. Ов учун жуда қулай бўлган, гўзал табиатли бу манзил муаррих-шоир руҳиятига кучли

таъсир қилади. Қуйидаги маснавийнинг ижод этилиши ана шу таъсирланиш самараси, дейиш мумкин:

*Ажаб бешаки, йўқ ҳадду қанори,
Сибобу жонворларнинг макони.
Шажарлар анда бош чекмиш самоға,
Бориб ҳам рещаси тахта-с-сароға.
Қолинлигини бўлуб бир-бирга маҳкам,
Аросидин ўта олмас сабо ҳам...
Муайян баъзи ерда марғзори,
Қўнгулларда ҳавоси хор-хори.
Шижораснофи анда бешумора,
Қолдур ҳайрон киши қилгоч назора (408^а).*

Умуман, “Зубдату-т-таворих” – бетакрор бадиияти, қасида, маснавий, ғазал, рубоий, қитъа, таърих, фард сингари мумтоз шеърый жанрларга оид қарийб 1200 байт назмий меросни жамлагани, сажъли насрнинг мукаммал намунаси экани, мемуар-қисса жанри талабларига тўлиқ жавоб бериши, Марказий Осиё тарихи, географияси, этнографияси ва топонимиясига доир муҳим факт ва далилларга бойлиги билан алоҳида ажралиб турувчи манба. Уни наинки, адабиётшунослик ёхуд адабий мавбаъшунослик ва матншунослик аспектида, тарихшунослик, сиёсатшунослик йўналишларида ҳам ўрганиш муҳим илмий хулосаларга олиб келиши аниқ. Бинобарин, “Зубдату-т-таворих” бу соҳаларга оид тадқиқотлар учун бой материал беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927, стр. 113.
2. Бу ҳақда қаранг: Шодмонов Н. «Шоҳиду-л-иқбол»нинг ўзбек бадиий-тарихий насри тараққиётидаги ўрни, манбалари ва матний тадқиқи. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. Т., 2009, 39–40-бетлар.
3. Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1967, 380-бет.
4. Каримов Ф., Долимов С. Огаҳий – тарихчи / Огаҳий. Асарлар, VI жилдлик, V ж. – Т.: 1978, 16-бет.
5. Комилов Н. Огаҳийнинг таржимонлик маҳорати // Атоқли шоир, тарихнавис, таржимон (Огаҳий ҳақида мақолалар). – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999, 80-бет.
6. Edward Allworth. Uzbek literary politics. London-Paris, 1964.
7. Munis Shir Muhammad Mirab and Agahi Muhammad Riza Mirab. Firdaws al-iqbal: History of Khorezm. Ed. by Yu. Bregel. Leiden: Brill, 1988; Munis Shir Muhammad Mirab and Agahi Muhammad Riza Mirab. Firdaws al-iqbal: History of Khorezm. Transl. from Chaghatay ahd annotated by Yu. Bregel. Leiden, Boston, Koeln: Brill, 1999.
8. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927; Толстов С.П. Древний Хорезм. Москва, 1948; По следам древнехорезмской цивилизации. М.-Л., 1948; Под ред А.К. Боровкова. Очерки по истории Средней Азии. М., 1951.
9. Фуломов Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи (қадимги замонлардан ҳозиргача). Т., 1959; Ўўддошев М.Й. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. Т., 1959; Муниров Қ. Огаҳий. Илмий ва адабий фаолияти. Тошкент, ЎзФА нашриёти,

- 1959; *Мунис*, Огаҳий ва Баённийнинг тарихий асарлари. Тошкент, “Фан” нашриёти, 1960; Хоразмда тарихнавислик (XVII – XIX ва XX аср бошлари). Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 2002; *Жумахўжа Н., Адизова И.* Сўздин бақолироқ ёдгор йўқдир. Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти, 1995; *Султонова Қ.* Огаҳийнинг “Гулшани давлат” асари адабий манба сифатида. Филология фанлари номзоди илмий даражаси учун ёзилган диссертация. Тошкент, 2000.
10. *Муҳаммад Ризо мироб Эрннёзбек ўғли Огаҳий.* Асарлар. VI жилдлик. V жилд. Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 173–201-бетлар.
 11. Огаҳий асарлари тавсифи (каталог). Тузувчи: Ф.Фанихўжаев. Т., 1986, 26–27-бетлар.
 12. Бу ҳақда қаранг: *Дмитриева Л.В., Мугинов А.М., Мурагов С.Н.* Описание тюркских рукописей Института народов Азии. Том I. Изд-во “Наука” Главная редакция восточной литературы, Москва, 1965, стр. 111, оп. 102.
 13. *Бехбудий Маҳмудхўжа.* Танланган асарлар. Тошкент, “Маънавият” нашриёти, 1999, 178-бет.
 14. Қаранг: *Мулла Олим Маҳдум Ҳожи.* Тарихи Туркистон. Қарши, “Насаф” нашриёти, 1992, 128-бет.
 15. *Муҳаммад Юсуф Баённий.* Шажараи Хоразмшоҳий. ЎзР ФА Шарқшунослик институти. Қўлёзма № 9596, 312^а-саҳифа.
 16. *Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий.* Фунуну-л-балоға. Тошкент, “Ҳазина” нашриёти, 1996, 32-бет.
 17. Қаранг: *Муҳаммад Ризо Огаҳий.* Таъвизу-л-ошиқин. Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1960, 28-бет.
 18. *Атоуллоҳ Хусайний.* Бадойиъу-с-санойиъ. (Таржимон: академик Алибек Рустамий). Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981, 250–251-бетлар.

REZUME

N. ZHABBOROV (Tashkent)
 HISTORICAL ELEMENTS OF THE TUKIC PEOPLES' WORK “ZUBTATU-T-TAVORIK” BY OGAKHIN

The article deals with the historical elements of the Tukic peoples' work “Zubtatu-t-tavorik” by Ogakhin.